

آسیب شناسی مهدویت

عالمیه فتوحی بافتی^۱

چکیده

عقیده به منجی از گذشته در میان جوامع گوناگون وجود داشته است. یکی از اصلی-ترین اعتقادات شیعه اعتقاد به امام دوازدهم یا حضرت مهدی (عج) است. اهمیت اعتقاد به حضرت مهدی (عج) و انتظار ایشان بر کسی پوشیده نیست، اما متأسفانه این اعتقاد و معارف مهدویت از مسیر اصلی خود فاصله گرفته است و دچار آسیب‌های فراوانی شده است. باید این آسیب‌ها را شناخت و خود و جامعه را از آن مصون داشت. نوشتار حاضر به روش تحلیلی-توصیفی برخی از آسیب‌های مهدویت مانند: برداشت غلط از مفهوم انتظار (انتظار بدون تلاش برای تغییر)، عجله داشتن در تحقق امر ظهور (استعجال در امر ظهور)، تعیین وقت ظهور، مدعیان دروغین مهدویت، تطبیق علائم ظهور بر مصادیق خاص، تحریف‌های ایجاد شده توسط مستشرقان در مقوله مهدویت، سیاست بازی و شیطننت‌های استکبار، افراط و تفریط از ارائه چهره مهر و قهر از امام عصر (عج)، عدم پیروی از ولایت فقیه و نواب خاص، افراط و تفریط در تبیین مفهوم غیبت، موضع نادرست داشتن از قیام‌های قبل از قیام امام مهدی (عج)، کسالت، سستی و بی‌حالی جامعه منتظر و... بررسی می‌کند.

واژگان کلیدی: مهدویت، بحران، ظهور، آخرالزمان، غیبت

^۱ - پایه ی پنجم تمام وقت مقطع سطح دو، حوزه علمیه الزهرا (سلام الله علیها)

مقدمه

مهدویت سرچشمه هر خیر و جلوه‌گاه همه نیکی‌ها و زیبایی‌ها، چشم اندازی زیبا به جهان آینده و رمز پیروزی و استمرار انقلاب اسلامی ایران است. این اعتقاد از توانمندترین عوامل رشد و بالندگی یک جامعه است که آن را از غلتیدن در فسادها و تباهی‌ها حفظ می‌کند. به هر حال زنده ماندن، بالندگی و بقای اسلام و شیعه در گرو این حقیقت بزرگ است. از سوی دیگر، اهمیت و جایگاه والای فرهنگ مهدویت در آینده تاریخ و اهمیت حکومت جهانی حضرت مهدی (عج) به عنوان تنها معارض در برابر جهانی سازی، دشمن را به گونه‌ای خیلی جدی به صحنه نبرد و مبارزه کشانده است.

در همین راستا صهیونیست‌های مهدی ستیز با هم‌دستان خود با تهیه ده‌ها فیلم و نمایشنامه، آهنگ و سی‌دی‌های گوناگونی تلاش کرده‌اند تا چهره حضرت مهدی (عج) را تخریب کنند و چهره‌ای بسیار خشن، مخرب و وحشت‌زا از آن حضرت ارائه دهند. آنان با برنامه ریزی بسیار دقیق براساس مبانی روانشناختی و جامعه شناختی برای ۲۰۰ سال آینده طرحی منسجم، اصولی و حساب شده و منطبق با مراحل مختلف رشد و ادبیات خاص هر دوره دارند. فعالیت‌های آنان از چنان گستردگی در جهان برخوردار است که حتی کشورهای اسلامی از جمله کشور اسلامی ما هم از این تهاجمات مصون نمانده است.^۱

اهمیت مسئله، من را بر آن داشت که با دید آسیب‌شناسی، به تحلیل موضوع مهدویت بپردازم. آن چه مسلّم است این است که تاکنون نتوانسته‌ایم به اندازه توانمان جامعه ولایت مدار را به مصداق آیه «لایکلف الله نفساً الا وسعها»^۲ تربیت کنیم. این نوشتار بر آن است تا درباره آسیب‌شناسی مهدویت تحلیلی ارائه دهد که قطعاً بی‌نیاز از تیغ نقادی نمی‌باشد.

تقوی و همکاران^۳ (۱۳۹۹) در پژوهشی تحت عنوان آسیب شناسی مهدویت در دوران معاصر به این نتیجه رسیدند که در حوزه آسیب‌های رفتاری به برداشت‌های غلط از انتظار، زمینه‌سازی ظهور با گناه، برداشت‌های افراطی و تفریطی از مهر و غضب امام (عج) و تطبیق اشاره می‌کند. استعجال و مدعیان دروغین دو موردی است که در حوزه آسیب‌های رفتاری و اجتماعی

^۱ - باهنر، آموزش مفاهیم دینی، ج ۱، ص ۳۳.

^۲ - بقره: ۲۷۶.

^۳ - تقوی، آسیب شناسی مهدویت در دوران معاصر، ج ۱، ص ۲۵.

بررسی می‌شوند. در حوزه آسیب‌های سیاسی-اجتماعی مهدویت نیز به بی‌تفاوتی منتظران و عدم پیروی از نواب اشاره شده است.

حاتمی خواجه^۱ (۱۳۸۵) در کتاب آسیب‌شناسی مهدویت به این نتیجه رسید که ضمن اثبات وجود مهدی از برخی برداشتها و تصورات خطا درباره انتظار، جهانی شدن و تحریفات مربوط به اندیشه مهدویت بحث شده است. به نظر نویسنده جهانی شدن انحرافی است که مهدویت را به نسیان می‌سپارد اما با ارائه تصویری روشن از حقیقت و واقعیت مهدویت می‌توان شناختی صحیح از این حقیقت معنوی و انسانی به دست آورد.

۱- مفاهیم

۱-۱- تعریف واژه مهدویت در لغت

«مَهْدَوِیت» واژه‌ای عربی و از ریشه «مهدی» است که از اضافه شدن «ت» به «مَهْدَوِی» ساخته شده. مهدوی به معنای مربوط بودن به مهدی است مانند واژه عَلَوِی و حَسَنِی. «ت» در واژه «مهدویت»، تایی تأنیث است و به واسطه حذف شدن موصوف آمده است؛ یعنی در اصل «طَرِيقَةُ مَهْدَوِیَّة» یا مانند آن بوده است.^۲

۱-۲- تعریف واژه مهدویت در اصطلاح

در صدر اسلام واژه «مهدی» هم برای شخص هدایت‌شده و هم برای تجلیل از برخی افراد به کار می‌رفت؛ برای نمونه این عبارت در مورد پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم)، خلفای راشدین و امام حسین (علیه السلام) به کار رفته است.^۳ بنابر گفته راجکوسکی اولین کسی که مهدی را به معنای منجی به کار برد ابواسحاق کعب بن ماته بن حیسوء حمیری (متوفی ۳۴ق) بود.^۴

۱- حاتمی، آسیب‌شناسی مهدویت، ج ۱، ص ۲۹.

۲- الویری، گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت در چهارچوب ظرفیت تمدنی، ج ۱، ص ۶۱.

۳- حسین، جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ج ۱، ص ۳۴.

۴- حسین، جاسم، همان، ج ۱، ص ۳۵.

مختار ثقفی با اعتقاد به اینکه محمد بن حنفیه نجات‌بخش است، او را مهدی نامید. همچنین زیدیه واژه مهدی را در همین مفهوم برای رهبران خود به کار می‌بردند. گروهی از شیعه نیز عنوان مهدی را، پس از رحلت برخی امامان، برای آنان به کار برده‌اند؛ مانند ناووسیه برای امام صادق (علیه السلام)، واقفه برای امام کاظم (علیه السلام) و برخی برای امام حسن عسکری (علیه السلام).^۱

این واژه در بین شیعیان دوازده امامی به حجت بن الحسن، فرزند امام حسن عسکری (علیه السلام)، اختصاص دارد. به اعتقاد آنان حجت بن الحسن شخصی است که پیامبر (صل الله علیه و آله وسلم) وعده آمدنش را داده و در پایان تاریخ نجات‌بخش بشریت خواهد بود.

استفاده از واژه مهدی به معنای منجی و نجات‌بخش عمدتاً بر اساس احادیث نبوی است. «الْمَهْدِي مِنْ وَلَدِي، وَجْهُهُ كَالْكَوْكَبِ الدَّرِّي، وَاللَّوْنُ لَوْنُ عَرَبِي، وَالْجِسْمُ جِسْمُ إِسْرَائِيلِي، يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ جَوْرًا، يَرْضَى بِخِلَافَتِهِ أَهْلُ السَّمَاءِ وَالطَّيْرِ فِي الْجَوْ؛ مهدی مردی از اولاد من است رنگ بدن او رنگ نژاد عرب و اندامش مانند اندام بنی اسرائیل است، در گونه راست وی خالی است که چون ستاره تابناکی بدرخشد زمین را پر از عدل کند چنان که پر از ظلم شده باشد، ساکنان زمین و آسمان و پرندگان هوا در خلافت وی خشنود خواهند بود».^۲

۲- آسیب شناسی مهدویت

۲-۱- برداشت غلط از مفهوم انتظار (انتظار بدون تلاش برای تغییر)

۱. برداشت غلط از مفهوم «انتظار» سبب شده است که بعضی گمان کنند که چون اصلاح جهان از فسادها به دست امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) خواهد بود ما در برابر تباهی‌ها و ناهنجاری‌ها هیچ وظیفه‌ای نداریم و بلکه ممکن است گفته شود که برای نزدیک شدن ظهور امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) باید برای ترویج بدی‌ها و زشتی‌ها در جامعه اقدام کنیم!!

۱ - حسین، جاسم، همان، ج ۱، صص ۳۴-۳۶

۲ - طبری، دلائل الامامه، ج ۱، ص ۴۴۱؛ ابن بطری، عمده عیون، ج ۱، ص ۴۳۹.

این اندیشه نادرست در مقابل دیدگاه قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) است که امر به معروف و نهی از منکر را از وظایف حتمی هر مسلمان می‌داند.

بنیانگذار جمهوری اسلامی حضرت امام خمینی در نقد این دیدگاه فرموده‌اند: «ما اگر دستمان می‌رسید و قدرت داشتیم باید برویم تمام ظلم‌ها و جورها را از عالم برداریم تکلیف شرعی ماست. منتهی ما نمی‌توانیم. این که هست این است که حضرت [امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف)] عالم را پر می‌کند از عدالت؛ نه شما دست بردارید از این تکلیفتان، نه این که شما دیگر تکلیف ندارید.»^۱

ایشان همچنین در ادامه بیانات خود فرموده‌اند: «[آیا] ما بر خلاف آیات شریفه قرآن دست از نهی از منکر برداریم؟ دست از امر به معروف برداریم و توسعه بدهیم گناهان را برای این که حضرت بیایند؟! لازم به ذکر است که ما در ابتدای بحث «انتظار» درباره معنی صحیح انتظار سخن گفتیم.»^۲

۲. بعضی افراد از ظاهر برخی از روایات اینگونه برداشت کرده‌اند که هر قیامی قبل از قیام امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) محکوم و مردود است بنابراین در برابر قیام و انقلاب شکوهمند اسلامی ایران که قیامی بر ضد طاغوت و استکبار و در جهت برقراری احکام الهی بوده است موضع نادرستی گرفته‌اند.

در پاسخ باید گفت که اجرای بسیاری از احکام اسلامی مانند اقامه حدود و قصاص و نیز جهاد با دشمنان و مبارزه فراگیر با فساد جز با تشکیل حکومت اسلامی ممکن نیست، بنابراین تلاش برای برقراری نظام اسلامی کاری پسندیده و مورد قبول است و نهی از قیام در بعضی از روایات به معنی شرکت در قیام‌های باطل که انگیزه الهی ندارد و یا قیام‌هایی که بدون توجه به شرایط و زمینه‌های لازم انجام می‌گیرد و یا حرکت‌هایی که به عنوان قیام مهدوی شروع می‌گردد، می‌باشد. نه اینکه هر انقلاب و حرکتی که در مسیر اصلاح جامعه است مردود شمرده شود.^۳

۳. یکی دیگر از برداشت‌های غلط در فرهنگ مهدویت، نشان دادن چهره خشونت‌آمیز از امام مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) است.

۱- امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۱۹۶.

۲- امام خمینی، همان، ج ۲۰، ص ۱۹۷.

۳- امینی، دادگستر جهان، ج ۱، ص ۲۵۴.

قرار دهی. خداوندا! ما از خستگی و بی میلی و کسالت در کار دین و سستی در طاعت به تو پناه می بریم. ما را از کسانانی که برای احیای دین خود از او نصرت خواهی و با یاری حجت عزیز می داری قرار بده و ما را به غیر از ما مبدل مگردان که البته این تبدیل برای تو آسان است؛ اما برای ما بسیار گران می نماید. مفاهیم و مضامین بلند و عمیق این دعای شریف ابواب مفصلی از مسایل مهم و ضروری در استمرار و پویای حیات جامعه منتظر می گشایند و به آسیب ها و پیامدهای بدی که ممکن است منتظران بدان ها گرفتار آیند اشاره می کنند. خطر انحراف از صراط مستقیم امامت و گرفتاری در دام افراط و تفریط در حق معصومان، خطر لغزیدن از مسیر اطاعت امام و از دست دادن ثبات انتظار، خطر برکناری از یاری عملی امام، خطر بروز شک و شبهه و از آن مهم تر ریاورزی و سالوس گری در رابطه با امام و انتظار او که باعث انحراف از اعتقاد انحصار هدایت در ایشان می شود، بروز خستگی و کسالت و جدایی (السامه، الکسل و الفترة) و در نهایت خطر بزرگ استبدال و ترک رسالت تاریخی از جمله خطرات و آسیب های مهمی به شمار می روند که در این متن مقدس به آن اشاره شده است. لزوم تلاش برای کاهش و رفع آنان وظیفه اصلی افراد و جوامع منتظر محسوب می شود.^۱

نتیجه گیری

موضوع آسیب شناسی مهدویت یکی از نیازهای اساسی جامعه ما و بسیاری از جوامع اسلامی است و هرگونه کوتاهی در این امر باعث می شود تا دکترین مهدویت به عنوان تنها راه هدایت و نجات بشریت توسط دشمنان اسلام به انحراف کشیده شده و خسارت های جبران ناپذیری به جامعه اسلامی خصوصاً بسیاری از جوانان و سایر افراد جویای هدایت و حقیقت وارد شود. بحمدالله در سال های اخیر اقدامات ارزنده ای در این زمینه توسط نهادهای فرهنگی انجام شده و آسیب شناسی مهدویت به عنوان یکی از موضوعات مهم و اساسی مباحثی که در زمینه مهدویت وجود دارد، مطرح گردیده است. برخی گمان می کنند که تنها اعتقاد به اهل بیت و محبت امام زمان (روحی و ا روح العالمین له الفداء) کافی است. این دسته از افراد می پندارند که در قبال گناهشان عذابی نیست. این توهم که در قرآن و روایات مردود شمرده شده است، روی هم رفته برای پیشگیری از آسیب های مهدویت، تبیین، روشنگری، حل شبهات و... توسط علما و اندیشمندان مانند ارائه دائرة المعارف ها با توضیحات کافی و دلایل معتبر و اصیل، هوشیاری در

^۱ - سیدبن طاووس، همان، ج ۱، ص ۵۰۸.

مقابل غرض‌ورزی‌ها و سیاست زدگی‌ها و مبهور نشدن در مقابل غرب، علم و بصیرت در دین، در مقابل کج‌اندیشی‌ها و برداشت‌های غلط، تقوا در مقابل هوی و هوس، علم و بصیرت در حوزه سیاست و اجتماع برای تشخیص دوستان و دشمنان و روشن شدن عملکرد سیاست‌بازان، تبیین و روشنگری اندیشمندان و علما در حوزه مسائل دینی و سیاسی و اجتماعی، پیروی از علمای راستین که مصداق نایبان عام امام زمانند، روشنگری توسط اندیشمندان در موضوعات مرتبط با مهدویت و ذکر مسائل مهم و کاربردی و تبیین وظایف، تکذیب و مبارزه با انحرافات، کارشناسی در مورد علائم و ویژگی‌ها توسط علما، دوری از خیال‌پردازی و توهّمات، رویکرد به معارف ناب دینی و علمای ربانی. معرفت در اثر تدبیر در دین، تربیت و تمرین نفس بر مقدم ساختن خواسته امام بر خواسته خویش، و سایر مسائل مرتبط می‌توان نام برد.

منابع

- ابن بطری، **عمده عیون**، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۷ق. ابن حجر عسقلانی، فتح الباری بشرح صحیح البخاری، بیروت، دارالمعرف
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، **مناقب آل ابی طالب (ع)**، قم، علامه، چاپ اول، ۱۳۷۹ ق.
- ابن خلدون، **مقدمه ابن خلدون**، الجزء الاول من کتاب العبر و دیوان المبتدا و الخبر، بیروت ۱۳۹۱/۱۹۷۱.
- ابن سعد، محمد بن سعد، **الطبقات الکبری**، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، الطبعة الاولى، ۱۹۹۰م/۱۴۱۰ق.
- الویری، محسن، **گونه‌شناسی رویکردهای آموزه مهدویت در چهارچوب ظرفیت تمدنی**، مشرق موعود، تابستان ۱۳۹۴ش.
- باهنر، ناصر، **آموزش مفاهیم دینی، همگام با روان‌شناسی رشد**، تهران، چاپ و نشر بین‌الملل، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
- بحرانی، میثم بن علی بن میثم، **شرح نهج البلاغه**، بی جا، دفتر نشر کتاب، ۱۳۶۲.
- بعلبکی، منیر، **دایرة المعارف بریتانیکا، واژه مهدی و اسلام و زرتشت؛ دایرة المعارف دین و اخلاق**، واژه مهدی؛ ۱ موسوعة المورد، چاپ اول، ۱۳۹۴.

- بهاء الدین نیلی نجفی، علی بن عبد الکریم ، سرور أهل الإيمان فی علامات ظهور صاحب الزمان (عج)، قم، دلیل ما، ۱۴۲۶ق.
- تقوی، معصومه زینب و ایران پور، نفیسه، آسیب شناسی مهدویت در دوران معاصر، تهران: نشر پارسا، چاپ سوم، ۱۳۹۹.
- جعفری، محمد صابر، اندیشه مهدویت و آسیب ها، تهران: موسسه بنیاد فرهنگی مهدی موعود (عج)، چاپ اول، ۱۳۸۴.
- جعفریان، رسول، مهدیان دروغین، تهران، نشر علم، ۱۳۹۱ش.
- حاتمی خواجه، نادر، آسیب شناسی مهدویت، تهران: دبیرخانه دائمی اجلاس حضرت مهدی (عج)، چاپ اول، ۱۳۸۵.
- حسین، جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ترجمه محمدتقی آتی‌اللهی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۶ش.
- رسول‌زاده، عباس، آخرالزمان و حیات اخروی در یهودیت و مسیحیت، معرفت ادیان، شماره ۲، بهار ۱۳۸۹ش.
- رضوانی، علی اصغر، موعود شناسی و پاسخ به شبهات، مسجد مقدس جمکران، قم، چاپ هفتم، ۱۳۹۰ش.
- سید بن طاووس، جمال الأسبوع، آفاق، تهران، ۱۳۷۱ش.
- شیخ صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، تهران، تصحیح علی‌اکبر غفاری، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۹۵ق.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن، الغیبه للحجه، تصحیح عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دار المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۱ق.
- شیخ مفید، محمد بن محمد، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، تصحیح مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، قم، کنگره شیخ مفید، ۱۴۱۳ق.
- صادقی، مصطفی، تأملی در روایت‌های علائم ظهور، شماره ۸ و ۹، تابستان و پاییز ۱۳۸۲ش.
- صدوق، محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران، اسلامیه، ۱۳۹۵ق.

صفدی، الوافی بالوفیات، بیروت، ۱۳۹۲ق.

طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، دارالحديث، قم، ۱۳۸۰ش.

طبرسی، فضل بن حسن، اسلامیه، إعلام الوری بأعلام الهدی (ط - القديمة)، تهران، چاپ: سوم، ۱۳۹۰ قمری، ص ۴۵۹، (الفصل الثانی فی ذکر السنۃ التي يقوم فيها القائم(عليه السلام) و اليوم الذي يقوم فيه)؛

طبری، محمد بن جریر بن رستم، دلائل الامامه، قم، بعثت، ۱۴۱۳ق.

طوسی، محمد بن حسن، الغیبه، مصحح: عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم، دارالمعارف الإسلامیة، ۱۴۲۵ق.

طوسی، محمد، الغیبه، مؤسسه المعارف الاسلامیه، قم، ۱۴۱۱ق.

عباسی، فرج الله و عشریه، رحمان، ارزش ها و ضد ارزشها در عصر غیبت و نقش آن در فرایند ظهور، کنفرانس ملی رویکردهای نوین علوم انسانی در قرن ۲۱، رشت، ۱۳۹۶.

فاضل مازندرانی، اسدالله، ظهور الحق، بی جا، بی نا، مقدمه عادل شفیع پور، بی تا.

فتال نیشابوری، محمد بن احمد، روضۃ الواعظین و بصیرۃ المتعظین (ط - القديمة)، انتشارات رضی، ایران، قم، چاپ: اول، ۱۳۷۵ شمسی.

کفعمی، ابراهیم بن علی، البلد الامین، دارالکتاب، بیروت، ۱۳۷۸ق.

کفعمی، ابراهیم بن علی، المصباح، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، ۱۳۸۲ق.

مازندرانی، محمد صالح بن احمد، شرح الکافی -الأصول و الروضۃ، تهران، المكتبة الإسلامیة، ۱۳۸۲ق.

مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، مصحح: جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.

مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحار الأنوار، محقق / مصحح: جمعی از محققان، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ چاپ: دوم، ۱۴۰۳قمری.

محمدی ری شهری، محمد، دانشنامه امام مهدی (عج) بر پایه قرآن (ج ۷)، حدیث و تاریخ، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۳ش.

مصباح یزدی، محمدتقی، آفتاب ولایت، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام-خمینی (ره)، قم، ۱۳۸۲ش.

- مفيد، محمد بن محمد، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، محقق / مصحح: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام)، كنگره شيخ مفيد، قم، چاپ: اول، ۱۴۱۳ قمری.
- منسوب به علي بن موسى، امام هشتم (ع)، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا (ع)، مشهد، مؤسسة آل البيت (ع)، ۱۴۰۶ ق.
- نجاشي، احمد بن علي، رجال النجاشي، موسسه النشر الاسلامي، قم، ۱۳۸۲ ش.
- نعماني، محمد بن ابراهيم، الغيبة للنعماني، تصحيح على اكبر غفاري، تهران، نشر صدوق، ۱۳۹۷ ق.
- نعماني، محمد بن ابراهيم، الغيبة، دارالكتاب الاسلاميه، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- نعماني، محمد بن ابراهيم، الغيبة، دارالكتاب الاسلاميه، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- يعقوبي، تاريخ يعقوبي، بيروت، ۱۳۷۹ ق.